

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
*Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute*
Yıl / Year: 2022 - Sayı / Issue: 55
Sayfa/Page: 118-127
e-ISSN: 2822 - 3136

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ
1982

Batılı Seyyahların Gözünden XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Payitaht İstanbul'da Kişisel Temizlik ve Bakım

Personal Cleaning and Care in Payitaht Istanbul in the XVI. and XVII. Centuries from the Eyes of Western Travelers

Münife OBUZ*

*Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van/Türkiye.
Ph.D. Student, Van Yüzüncü Yıl University, Social Sciences Institute, Van / Turkey.
munife88@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2649-9757

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ
1982

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
08/02/2022
Kabul Tarihi / Date Accepted:
20/03/2022
Yayın Tarihi / Date Published:
31/03/2022

Atıf: Obuz, M. (2022). Batılı seyyahların gözünden XVI. ve XVII. yüzyıllarda payitaht İstanbul'da kişisel temizlik ve bakım. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 55, 118-127

Citation: Obuz, M. (2022). Personal cleaning and care in payitaht Istanbul in the XVI. and XVII. centuries from the eyes of western travelers. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 55, 118-127

Öz

Kuruluşundan kısa bir süre sonra dünyanın önemli devletlerinden biri haline gelen Osmanlı Devleti'nin payitahtı İstanbul, XVI. ve XVII. yüzyıllarda başta elçilik görevlileri olmak üzere pek çok yabancıyı ağırladı. Bu isimler, Osmanlı Devleti'ne ve İstanbul'a dair çeşitli gözlemlerde bulundu. Bu yabancılar, Osmanlıların gündelik hayatı ile ilgili müşahedelerini bazı durumlarda abartılı, bazen eğlenceli bazen de yanlı ve yanlış bir şekilde kaleme aldı. Her koşulda tüm olumsuzluklara rağmen bu kişilerin gözlemleri ve aktardıkları önemli sayılacak türdendi. Bu çalışmada, XVI. ve XVII. yüzyıllarda yabancıların bakışından payitaht İstanbul'da mütemekkin Türklerin, temizlik kültürü değerlendirilmektedir. Bu bağlamda gerek erkek gerekse kadınların temizlik anlayışları, cilt ve vücut bakımları, güzel görünme adına yapmış oldukları rutinler ele alınmaktadır. Ayrıca bilgilerin el verdiği ölçüde yabancılar ile Türklerin, temizlik ve bakım konusunda benzeyen ve farklılaşan yönleri aktarılmaya çalışılacaktır. Böylece Osmanlı dünyasına dışarıdan bakan, gözlemleyen farklı isimlerin temizlik ve bakım konusundaki anlatıları karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirmeye tabii tutulacaktır. Araştırma, yabancıların bakışından Türklerin temizlik ve bakım kültürü üzerine odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, seyyahlar, temizlik, bakım, kadın, hamam.

Abstract

Istanbul, the capital of the Ottoman State, which became one of the most important states of the world shortly after its establishment, hosted many foreigners, especially embassy officials, in the 16th and 17th centuries. These names made various observations about the Ottoman Empire and Istanbul. These foreigners had written about the daily life of the Ottomans, sometimes exaggerating, sometimes in a funny way, and sometimes biasedly and incorrectly. In any case, despite all the negativities, the observations and recounts of these people were of the kind that could be considered important. In this study, the cleaning culture of the Turks who resided in the capital city of Istanbul from the perspective of foreigners in the 16th and 17th centuries is evaluated. In this context, both men and women's understanding of cleanliness, skin and body care, and routines they have performed to look beautiful are discussed. In addition, as far as the information allows, the similarities and differences between foreigners and Turks in terms of cleaning and body care will be explained. Thus, the narratives of different names who observe the Ottoman world from the outside, on cleaning and care will be evaluated comparatively. The research focuses on the cleaning and body care culture of the Turks from the perspective of foreigners

Keywords: Ottoman State, travelers, cleaning, body care, women, bath.

Giriş

İnsanoğlu, doğası gereği tarihin her döneminde cinsiyet, millet, gelenek ve görenek fark etmeksizin estetiği yakalama kaygısı taşımıştır. Bunu mimaride, sanatta, kişinin kendisinde, özetle hayatın her evresinde görmek mümkündür. Tarih boyunca insanlar göze hoş görünmek için çaba göstermişlerdir. İnsanın bu özelliğini gerek arkeolojik veriler gerekse yazılı bilgiler de doğrulamaktadır. Güzellik anlayışı zaman ve mekâna göre değişse de insanın olduğu yerde estetik düşünceler hep var olagelmıştır. Bu kaygı, kadınlarda ise yaradılış gereği daha ön planda olmuştur.

İster sağlık, ister güzellik için olsun dış görünüş insanların kimliğini etkileyen bir olgu olmuştur. Kişi, kimi zaman toplumda kabul görmek kimi zaman ise kendini iyi hissetmek ve sağlıklı bir yaşam sürebilmek adına beden temizliğine, giyim ve kuşamına önem verme gereksinimi duymuştur. İnsanın kendine ve çevresine değer verdiğini ortaya koymak için uygulamış olduğu belli rutinler zamanla kültür haline gelmiştir. Temizlik ve bakım denildiğinde akla ilk gelen ise sudur. Tarih boyunca su, pek çok millet için çeşitli nedenlerden dolayı kutsal kabul edilmiştir. Orta Asya tarihine yönelik kimi veriler, Türklerde kuvvetli bir su kültürü bulunduğunu, bu yüzden suyu kirletmemek için yıkanmaya sınırlamalar getirildiğini göstermektedir (Emiroğlu, 2016: s. 181). Çalışmamız kapsamına giren dönem aralığındaki bilgilere bakıldığında Osmanlı Devleti'nde Türklerin yıkanma konusuna önem verdiği anlaşılmaktadır. Bunun önemli nedenlerinden biri elbette İslâm inancı ve kültürüdür.

İslâm dini, her alanda olduğu gibi Osmanlıların gündelik hayatını da şekillendirmiştir. Nitekim Müddessir Suresi'nin ilk ayetlerinden birisi “elbiseni temizle” şeklindedir (Müddessir, 74/4). Her ne kadar bazı müfessirler burada geçen elbiseden kastın kalp temizliği olduğunu söylese de Kur’ân-ı Kerim’de vücut ve beden temizliğinin vurgulandığı, manevî temizliğin yanında maddî temizliğe de önem verildiği açıktır (Çağrı, 2011: s. 427). Zira bir başka ayette “Maddî-manevî her türlü pislikten sakın” (Müddessir, 74/4) buyrulması Kur’ân’ın bu emrini destekler niteliktedir.

Türklerin gün içerisinde sürekli temiz olmaya gayret etmesi de yine inançlarının gereğidir. Çünkü namazın farzlarından birisi beden, elbiselerin ve namaz kılınacak yerin her türlü maddî kirden arındırılmış olmasıdır. Bu kültür ve hassasiyetin oluşmasında İslâm peygamberi Hz. Muhammed’in hayatı ve tavsiyeleri de etkili olmuştur. Mesela, Huzeyfe, Hz. Muhammed’in uykudan her uyandığında ağzını misvakla ovduğunu rivayet etmektedir (Ebû Zekeriyya En-Nevevî, 1986: s. 954). Hz. Aişe’den rivayet edilen bir başka hadisten anlaşıldığına göre Hz. Muhammed sakal, saç ve bıyık bakımına önem vermiştir. Bıyığı kısaltmak, dişleri misvaklamak, buruna su çekerek temizlemek, tırnakları kesmek, parmakların eklem yerlerindeki kılları yıkamak, koltuk altında bulunan tüyleri yolmak, edep yerlerini tıraş etmek gibi temel temizlik kuralları bir Müslümanın dikkat etmesi gereken temel hususlardandır (Ebû Zekeriyya en-Nevevî, 1986: s. 954).

Bu bağlamda Osmanlılar, her şeyden önce dinlerinin gereği olarak temiz olmak zorundalardı. Üstelik beden temizliği kadar giysilerinin de temiz olmasına önem vermeleri gerekiyordu. Hatta bazı kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre kimi yıllarda sokakların temizliğine hassasiyet gösteren idareciler vardı. Mesela Sinan Paşa’nın, evlerinin önünü temiz tutmayan hanımları ve hizmetçilerini sokak ortasında dövdürerek cezalandırdığına dair olaylar rivayet edilmektedir (Kanunî Devrinde İstanbul, 1964: s. 99, 100).

XVI. ve XVII. yüzyıllarda İstanbul’a dünyanın pek çok yerinden gelen büyük çoğunluğu resmi görevli kişilerin dikkatini ilk çeken hususlardan birisi yıkanma yerleri, diğeri ise Türklerin hijyen ve bakımlarına dikkat etmeleri olmuştur. Bu anlayış hamamları Osmanlı’da temizliğin sembol mekânlarından biri olarak ön plana çıkarmıştır. Hamamların tarihini esasında antik dünyaya dek götürmek mümkündür. Nitekim İ.Ö. IV. yüzyılda Yunan hamamları bir tür sağlık kurumu rolüne sahiptir ve Roma hamamlarına da model oluşturmuştur. Selçuklulardan itibaren şehir hayatında yer bulan Türk hamamları XV. ve XVI. yüzyıllarda belirgin rol almaya

başlamıştır (Işın, 2014: s. 267-269). Neticede Türk hamam geleneğinin, bir yönüyle Roma hamam geleneğinin devamı olduğu söylenebilir (Emiroğlu, 2016: s. 182).

Osmanlı'da hamamların temiz tutulmasına azami önem verilmiştir. Nitekim hamamların işleyişleri ve bakımları hakkında 1502 tarihli Edirne İhtisap Kanunnâmesi'nde bazı bilgiler yer almaktadır. Buna göre hamamcıların hamamı ve kullanılan futaları temiz tutmaları, dellakların ustura bakımını yapmaları emredilmektedir. Dikkat çeken bir bilgi de gayrimüslimlere verilen futanın Müslümanlara verilmesinin yasaklanmasıdır (Akgündüz, 1990: s. 393). Aynı yıla ait İstanbul İhtisap Kanunnâmesi'nde benzer şekilde hamamcıların hamamlarını denetlemeleri, görevlilerin işlerini hakkıyla düzgün bir şekilde icra etmeleri ve temizliğe dikkat etmeleri, keskin ustura kullanarak müşterileri mağdur etmemeleri emredilmektedir (Akgündüz, 1990: s. 292).

Bu hassasiyeti 1591'de Alman-Avusturya İmparatoru II. Rudolf tarafından İstanbul'a gönderilen elçilik heyetinde bulunan Baron W. Wratislaw'ın notlarında görmek mümkündür. Wratislaw, oturduğu konağın karşısında sultana ait olduğu söylenen bir hamam işletmecisinden bahseder ve işletmecinin müşterilere kirli silecek verdiği iddiası üzerine bin değnek cezasına çarptırıldığını anlatır. Hatta bu ürkütücü cezadan sonra işletme sahibini görenlerin kendisini tanımakta zorlandıklarını söyler. Bu ifade ilk bakışta biraz abartı gibi gelse de bunları söyleyen Wratislaw bu ihtimali de göze almış olmalı ki olayın gerçek olduğunu, zira gözleriyle gördüğünü ifade etme gereği hissetmiştir (Wratislaw, 1996: s. 19).

Gerçekten de İstanbul hamamları¹ konusunda zengindi. Sultan Süleyman devrinde İstanbul'a gelen Nikolas de Nicolay'ın dikkatini hoş mimarileri ile hamamlar çekmiştir. O da pek çok yabancı gibi hamamın içi ve dışı ile ilgili bilgiler vererek müşterilerin nasıl temizlendiğini anlatmıştır (Nicolas de Nicolay, 2014: s. 168-170). Roma Germen İmparatoru'nun payitahta gönderdiği elçilik heyetinde yer alan Salomon Schweigger ise hamama giden kişilerin önce masaj yaptırdıklarını, ardından özel olarak ayrılan odalarda kişisel temizliklerini giderdiklerini ve akabinde isteyenlerin hacamat yaptırdıklarını söylemektedir (Schweigger, 2004: s. 130).

Çok sayıda kaplıca ve çeşmeye ev sahipliği yapan İstanbul'un ünlü hamamları da vardı. XVI. yüzyıl mimarlığının zirve ismi Mimar Sinan'ın eserleri arasında pek çok hamam bulunuyordu. Özellikle İstanbul, çok sayıda ihtişamlı hamama ev sahipliği yapmıştır (Veli Şirin, 2002: s. 321,322). 1610 yılında George Sandy, 1656 yılındaysa Fransız seyyah Thevenot, şehirdeki hamamların güzelliğine ve temizlik konusundaki işlevlerine dikkat çekmişlerdir (Üçel-Aybet, 2010: s. 364-368).

IV. Murad döneminde yapılan bir sayımda, binlerce hamam, çeşme, su musluğu ile su kuyusunun olması suya verilen önemin göstergesidir. Nitekim temizliğe dikkat edilmesi şehirdeki hamamları sadece nitelik yönünden değil nicelik olarak da etkilemiştir ve bu durum sonraki yüzyıllarda da görülür. Sözgelimi XVIII. yüzyılda İstanbul'u ziyaret eden bir seyyah hamamlardan 130 tanesini saymıştır. (Lewis, 1975: s. 131,134).

Osmanlı'da erkek-kadın, zengin-fakir her kesimden müşterilerin gittiği bu hamamlarda bahşiş veren zengin müşterilere ise özel bir ilgi gösterilir, kişi özenle yıkanır, onlara ayrıca hoş kokulu sabunlar verilir. Saç, sakal veya mahrem bölgelerinde bulunan tüylerini aldırma isteyen müşterilere bakan görevlilerde olurdu. Özel bölgelerdeki tüylerin alınması için ayrı odalar yapılmıştı ki bu yönüyle buraların modern kuaförlere benzediği söylenebilir (Bassano, 2015: s. 17). Yapılan hizmetler sadece bunlarla sınırlı değildi; hamamlardaki tellaklardan bazıları hacamat dahi yaparlardı (Breüning, 2020: s. 140). Türklerin temizlik ve bakımları, vakitlerinin önemli bir kısmını alıyordu. Bu hususta sadece hamamlar değil çeşmelerin, berberlerin ve helaların da son derece

¹Hamamlar ile ilgili ayrıca bkz: Ebru Boyar-Kate Fleet, Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi, çev: Serpil Çağlayan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, S.273 - 296

önemli rolleri olmuştu. Sözelimi bilhassa cami etrafında “edeplane” yani helalar inşa ediyorlardı. Buralar, haftanın belirli vakitlerinde temizlik işçisi tarafından temizlenirdi ki Grelot’un söylediğine göre Avrupa’nın büyük kentlerinde böyle yerler yoktu (Grelot, 1998: s. 196). Barthlemeos da şehirlerde, günde iki veya üç kere yıkanabilecekleri banyo yerleri olduğunu, tuvalet temizliğini de ihmal etmediklerini söylemektedir (Aksulu, 1998: s. 61).

Özel temizliklerine ciddi vakit harcayan Türkler, tuvalet temizliğinde su kullanırlar, kağıt kullanmayı ise affedilemez bir suç olarak görürlerdi (Grelot, 1998: s. 196). 1554 yılında İstanbul’da bulunan Hans Derschwam, Müslümanların kâğıda verdikleri kıymetten söz ederek bunun nedenini dinî hassasiyetlerle açıklar. Onun da belirttiğine göre Osmanlı’da Peygambere saygısızlık anlamına geldiğinden ötürü kâğıt, temizlik amacıyla kullanılmamaktadır. Ancak Derschwam buna eleştirel yaklaşır ve ağır ifadelerle Müslümanların uygulamış olduğu yöntemi yerer. Aslında kendi kültürünün, alışkanlıklarının etkisinde kalmış olmalıdır ki bu tarz bir temizlik anlayışı yani kişinin lavabo ihtiyacını giderdikten sonra su ile temizlenmesi ona çok tuhaf ve kirli görünür. Müslümanların taharet kültürünü çok pis bir iş olarak nitelendirir (Derschwam, 1992: s. 100-101). Şüphesiz Derschwam’ın bu tepkisi doğduğu, büyüdüğü, yaşamış olduğu coğrafya ve alışkanlıkları ile ilgilidir.

Yabancıların, özellikle taharet temizliğinde mühim olan suyu Türkler kadar tercih etmediği anlaşılmaktadır. Bunu Osmanlı ülkesine gelen diğer Avrupalı seyyahların ifadelerinden anlamak mümkündür. Birçoğu kaleme aldıkları eserlerde Müslümanların temizlik anlayışına, tuvalet ve taharet kültürüne değinmiştir. Nitekim tanıklardan biri Müslümanların tuvalete mutlaka bir ibrikle giderek su ile iyice temizlendiklerini gözlemlemiştir. Türklerin kış aylarında bile soğuğa aldırılmadan yıkanmaları gözlemcinin bir hayli şaşırmasına neden olmuştur. Bu dönemlerde Avrupa’da ise suyun yerine tuvalette paçavra ya da kâğıt kullanılmaktadır. Oysa Osmanlıların kültüründe kâğıda büyük hürmet gösterilir, temizlikte kullanmak bir yana sokaklarda kâğıt parçalarına denk gelindiğinde özenle kaldırarak öpüp başa konulmaktadır (Kanuni Devrinde İstanbul, 1964: s. 75-76). Türklerin, bakımlarını ihmal etmemeye her daim özen göstermeleri 1639 yılında İstanbul’a gelen elçilik heyetinde yer alan Du Loir’in de dikkatini çeker. Suyun olmaması halinde bile tırnaklarını kemirerek kısaltarak temiz tutmaya çalışan Türklere denk geldiğini seyahatnâmesinde ifade etmiştir (Du Loir Seyahatnamesi, 2021: s. 111).

Türkler, günlük hayatlarının diğer evrelerinde, örneğin yemek öncesi ve sonrasında da bazı hususlara dikkat ederlerdi. Silistre’de Melek Ahmed Paşa’nın sarayına giden elçi Claes Ralamb orada bir yemeğe davet edildiğini ve yemekten sonra elleri yıkamak için su ve peşkir getirildiğini belirtmiştir. Kahveden sonra ise elini ve yüzünü silmesi için kendisine gül suyu ikram edildiği kaydedilmiştir (Ralamb, 2017: s. 36).

İfade etmeye çalıştığımız gibi temizlik konusundaki Türk örf ve adetleri yabancıların dikkatinden kaçmamış, alışkanlıklarından hayretle söz etmişlerdir. Yabancılar, Müslümanların sosyal hayatlarını anlatırken muhakkak temizlik rutinlerine de vurgu yapıyorlardı. Josephus Grelot bu olguyu, “dünyanın tüm ulusları arasında gerek Osmanlı gerekse İranlı Müslümanlar kadar temizliğe düşkün olan yoktur” sözleriyle ifade ediyordu (Grelot, 1998:189). Fransa Kralı II. Henri’nin elçilik heyetinde yer alan, İstanbul’a 1547’de gelen Pierre Belon, aynı şekilde Türklerin yıkanma kültürlerinden ötürü dünyanın en temiz insanları olduğunu söylemekten kendini alamıyordu (Belon, 2020: s. 184-187).

Tüm bunların yanında bazı Avrupalı gezginlerin ise öz eleştiri yaparak gözlemledikleri kültür ile kendi gelenekleri arasında kıyaslama yaptığı görülmektedir. Örneğin Kanunî Sultan Süleyman döneminde İstanbul’da tutsak düşen ve burada yaşadıklarını anlatan bir gözlemci, İspanya’nın İstanbul’da olduğu gibi bir hamam sisteminden yoksun olmasının büyük bir eksiklik olduğunu itiraf etmiştir. Ayrıca Türklerin kendilerini pis oldukları yönünde eleştirdiklerini söylemiştir. Nitekim Türklerin bu konuda haklı olduklarını zira İspanya’da

hayatı boyunca banyo yapmamış insanlar bulunduğunu dile getirmiştir (Kanuni Devrinde İstanbul, 1964: s. 177-178).

Erkeklerin Bakım ve Temizliği

Araştırmamızın çeşitli yerlerinde ifade edildiği üzere Türkler, yaş ve cinsiyet fark etmeksizin bakım ve temizliklerine düşkün insanlardı. Seyyahların anlatılarına göre onlar, bedenlerinin kirli olmasına tahammül edemeyen, bundan bir suçmuş gibi iğrenen kimselerdi. Erkeklerin sık sık abdest almalarının altında yatan sebep, kişinin kendini fiziksel ve ruhsal olarak iyi hissetme isteğinden doğuyordu (Busbecq, 2005: s. 128). 1532'de İstanbul'a gelmiş olan Luigi Bassano, Türk erkeklerin gittikleri "su banyolarını" diğer ifade ile hamamları ve temizlenme biçimlerini ayrıntılı bir şekilde ve eğlenceli bir üslupla anlatır. Bassano, göbek taşıyla ilgili izlenimlerini şu şekilde ifade etmiştir:

İçeriye girer girmez üstünde uzanmaya davet ederler ve orada karın üzerine yattırdıktan sonra hizmetkârlar sırtınızın üstüne çıkıp kendi usullerince, benim hiç sevmediğim ve hatta ısrarla davetlerine rağmen hiç uzanmadığım halde kolları çekmeye başlarlar. Bütün bu evirme çevirmeleri bu taraftan tamamlandıktan sonra sizi sırt üstü tekrar yatırıp sanki Herkül'ün gücünü kullanır gibi gene o kol çekiştirme işlemlerine devam ederler (Bassano, 2015: s. 16).

Böylece bol suyla başlayan temizlenme çeşitli evrelerin sonunda biter, hatta kişi oda dışına çıkarken çalışanlardan biri elinde su dolu tasla ayakları tekrar yıkar (Bassano, 2015: s. 16-17).

Temizliğe inançlarının gereği düşkün olan Türkler, ibadetlerini yapmak için camilere giderdi. Bu yüzden temiz olmak zorundalardı. Haliyle camilerin yanında abdest almalarına ve temizlenmelerine imkân verecek mekânlar olurdu. 1587 yılında İstanbul'a gelen Lubenau da Türkiye'de her caminin yanında hamam olduğunu söylemekteydi. Genel temizlikleri için hamamları tercih eden erkekler sık sık buralara giderlerdi. Zira hamamlar onların kolaylıkla ulaşabilecekleri yerlerdi. Evlerde ve camii yakınlarında hâlihazırda hamamlar mevcuttu. Lubenau bir hamamda tellakların müşterileri nasıl yıkadıklarını şöyle anlatıyordu:

Tellak burada elini soktuğu tüylü bir torbacıkla (kese) müşterisinin her tarafını oğar[ovar] ve yıkar sonunda da üzerine duru su döker (...) tellak müşterisinin ayaklarını, tabanlarını ponza taşıyla oğar[ovar], bazılarının da saçını sakalını keser. Türkler başlarındaki saçları tamamen kazıttılar aynısını yaptıran Yahudiler ve Rumlar da vardır. (...) koltukaltlarını ve mahrem yerlerini temizlemek için de bazen ustura kullanıyorlar ama genelde rusma adını verdiklerini bir merhemi mahrem yerlerine sürüyor ve kıllarını temizliyorlar, çünkü onlar bedendeki kıllardan çok tiksiniyorlar (Reinhold Lubenau Seyehatnamesi, 2016: s. 213-215).

Rusma adı verilen bu merhemi erkekler sık sık tercih ediyorlardı. Kıl ve tüyden pek hazzetmeyenler için oldukça önemli olan bu kıl dökücü krem çok popülerdi ki ülkenin her bir tarafında kullanılıyordu. Dolayısıyla Belon'un söylediğine göre rusma yapımında kullanılan maden çok değerliydi. O, bu maddeyi şöyle anlatıyordu: "Bu, demir cürufuna benzeyen yalnız ondan daha hafif rengi de kavrulmuş gibi siyah bir ecza. Hakikaten de bu topraktan çıkarılan hafif yanık bir mineral" (Belon, 2020: s. 182).

Görülen o dur ki erkekler genel vücut temizliğinin yanında bakımlarına da özen gösterirlerdi. Vücutlarındaki kıllardan tiksinseler de bazıları için sakal ve bıyıklar değerliydi. Mesela Giovanni Maria Angiolello, Sultan Mehmed'in sakalının yuvarlak şekilli olduğunu ve sultanın sakalını kırmızıya boyadığını anlatır (Sultan Fatih'in Sarayında Bir Esir, 2022: s.131). Du Loir'in söylediğine göre Mevlevî dervişleri de çok temizdi ve sakallarını düzgün bir şekilde taramaya dikkat ederlerdi (Du Loir Seyahatnamesi, 2021: s. 118). Belon, Türk erkeklerinin, özellikle gençlerin upuzun bıyıkları olduğunu söyler fakat o, sakal bırakmanın gençlere yakışmadığının düşünüldüğünü ifade eder. Bu yüzden de sakalı bilgeliğin sembolü olarak ihtiyarların

bıraktığını aktarır (Belon, 2020: s. 164). Her durumda anlatılanlar Türklerin bıyık ve sakallarına hassasiyetle yaklaştığını gösterir. Bu da erkekler için işlevsel olan berberlerin sayısının fazla olmasına yol açar. Nitekim Gerlach, erkeklerin üç gün ya da haftada bir tıraş olduğunu belirtir (Gerlach, 2007: s. 35). Erkekler arasında yaygın olan bir alışkanlık da sürmedir. Adam Werner, “yossurme” (sürme) denilen, Mekke’den getirilen koyu renkli göz boyasından söz eder ve hatta padişahın da bunu kullandığını, kimi Türkler arasında yaygın bir malzeme olduğunu belirtir (Werner, 2019: s. 63).

Kadınların Bakım ve Temizliği

Osmanlı Devleti’nde kadınlar, erkeklerin aksine daha ziyade evleriyle sınırlı bir hayat sürmüşlerdi. Bu sebeple onların temizlik alışkanlıkları ile ilgili çok teferruatlı kayıtlara ulaşmak mümkün görünmemektedir. Dönemin gözlemcilerinin eserlerinde bu konular hakkında çok yeterli olmasa da kimi bilgiler yer almaktadır. Kadınların bakım ve temizliği söz konusu olunca tıpkı erkeklerde olduğu gibi en önemli mekânların hamamlar olduğu su götürmez bir gerçektir. Buralar sadece temizlik amacıyla kullanılan mekânlar olmamış, kadınlar için boş zamanların değerlendirildiği birer sosyalleşme alanları olarak faaliyet göstermişlerdir.

XVII. yüzyılda Roma-Germen İmparatorluğu elçilik heyetinde sekreterlik vazifesiyle görevlendirilen Adam Werner, Türklerin her gün yıkandıklarını ve hamamları ısıtmak amaçlı yakılan ateşin yıl boyunca söndürülmediğini anlatarak hamamların onlar için temizlenmenin yanında sosyalleşme ve eğlenme yerleri olduğunu söyler (Werner, 2019: s. 28-29). Bassano da kadınların haftada en az bir kere hamama gittiklerini, hem ibadetlerini yerine getirmek için yıkanarak abdest aldıklarını hem de buralarda uzun vakit geçirerek evden uzaklaşmış, can sıkıntılarını gidererek sosyalleşme ihtiyaçlarını karşılamış olduklarını söylüyordu ki kadınlar için hamam monotonluğu kırmak için tek yoldu (Bassano, 2015: s. 11-20). Osmanlı kadınları için sağlık, temizlik ve güzellik dışında eğlence açısından da mühim bir işlevi olan hamamlara gidiş bile başlı başına bir tür ritüeldi. Du Loir de bu ritüele şu sözlerle dikkat çekmişti:

Hamama giden kadınlar tıpkı baloya giden bizimkiler gibi daima süslenirler, zira burası onlar için birlikte oldukları ve arkadaşların buluştukları tek yerdir. Hamamda kendilerini daha sevimli gösterebilmek için kadınlar sadece elbiselerinin zenginliğini ve yüzlerinin güzelliğini değil aynı zamanda vücutların tüm güzelliğini de sergilerler (Du Loir Seyahatnamesi, 2021: s. 141).

Bilgiler doğrultusunda söylemek gerekirse kadınlar hamamlara arkadaşları, akrabaları ya da komşularıyla, yani kalabalık bir topluluk olarak gidiyorlardı. Nitekim Nicolay, hamama genellikle on ya da daha fazla sayıda kadının buluşarak birlikte gittiklerini anlatır (Nicolas de Nicolay, 2014: s. 171, 172).

Hamamda kadınlar bedenlerindeki tüyleri bir tür ilaç/merhemle yok ederlerdi. Sözleşmişler gibi tüm yabancı gözlemciler nispeten farklılaşan anlatımları olsa da bu merhemle ilgili aynı şeyleri söylemektedir. Salomon, kireçle karıştırılmış siyah renkte bir tozu sulandırarak yaptıkları bu güçlü ve yakıcı ilacın adının, Yunanca “merhem” demek olan “hırisma”(chrisma) olduğunu yazar (Schweigger, 2004: s. 131). Buna benzer bir bilgiyi Derschwam da paylaşarak Anadolu’da tüyleri temizlemek için kullanılan bir maddeden söz eder. Ancak o, bu maddenin adını Sarnak (zırnık) olarak zikreder. Sözü edilen maddenin kara renkli hafif bir toprak olduğunu, iyice ezilerek sönmemiş kireç ve su ile karıştırılarak çamur haline getirildiğini söyler. Benzer şekilde maddenin çok güçlü olduğunu ve vücutta uzun süre bekletilmediğini belirtir (Derschwam, 1992: s. 80-81). Zira bekletildiğinde cilde zarar verdiğini söylemektedir. Bu iki isimlendirmenin dışında, muhtemelen aynı merhem olmak üzere bu merheme farklı isimler de verilmişti. En çok dillendirilene rusma idi. Adam Werner, erkekler ve kadınların tüyleri almak için rusma isimli merhemi tercih ettiklerini söylerken (Werner, 2019: s. 28-29) bir ihtiyarı dahi gencecik yapacağına inanılan bu şöhretli merhemini nasıl kullanıldığını Belon da şu şekilde aktarır:

Çok ince un halinde ezdikten sonra eşit miktarda sönmemiş kireç ile rusmayı karıştırıyor ve bir teknenin içinde suyla karıştırıyorlar. Kadınlar hamama gittiklerinde kılsız olmasını istedikleri yerlerine bunu sürüp yumurta haşlaması kadar bir süre orada tuttuktan sonra kılların temizlenmeye hazır olduğunu görüyorlar. Terleme başladığında kıllar da kökleriyle beraber ayrılıyor ve sıcak suyla yıkandığında ve elle sıvandıgında düşüyor (Belon, 2020: s. 183).

Farklı farklı isimlerin anlattıkları dikkate alınırsa Türk kadınlarının güzelliğinde hamamların ve kullandıkları sabun ile merhemlerin önemli bir yeri vardı. Lubenau, Kefe'den getirdikleri özel bir toprağın sabun niyetine kullanıldığını ve daha çok kadınların rağbet ettiği bu toprağın cildi güzelleştirdiğine inanıldığını aktarıyordu (Reinhold Lubenau Seyehatnamesi, 2016: s. 215-216). Benzer şekilde Mohaç Esiri, Bartholomaeus, Osmanlı'da kadınların banyo sonrası bir krem kullandıklarını söyler. Bahsettiği krem, sürüldükten yarım saat sonra tüyleri dökmektedir. Aynı kremi erkekler de kullanmaktadır. Vücudun bazı bölgelerinde çıkan kıllar hoş karşılanmaz ve uzamasına izin verilmeden ayda birkaç kez temizlenirdi (Aksulu, 1981: s. 61).

Türk kadınlarının temiz olduğu kadar doğal bir güzelliğe sahip olduğunu söyleyenler az değildi. 1573'te İstanbul'da bulunan Fresne Canaye, Türk kadınlarının güzel ve kibar olduklarını, siyah göz rengine sahip olduklarından dolayı da saçlarını siyah yapmak için uğraştıklarını kaydetmiştir. İfadelerine bakılırsa bu kadınlar perçem bırakmazlardı ve saçlarını iki tutam şeklinde yandan salarlar, geri kalanları toplarlardı. Kaşlarını siyah bir çizgi halinde birleştirirler, el ve ayak tırnaklarını kırmızı ya da sarıya boyarlardı. Kadınların sık sık yıkadığından dolayı bembeyaz ayaklara sahip olduklarını belirten Canaye, kadınların bileklerine değerli bilezikler taktıklarını söylemiştir (Fresne-Canaye, 2017: s. 59).

Kadınların el, tırnak ya da saçlarını boyarken genellikle kına kullandıkları anlaşılmaktadır. Solomon kadınların hamamda yıkandıktan sonra müşterinin gelin olması durumunda elleri ve ayaklarının kırmızı bir boyayla süslendiğini yazar (Schweigger, 2004: s. 131) ki anlaşılan bahsettiği boya kınadır. Kına, Osmanlı dünyasının kadınları için deyim yerindeyse hayat kurtarıcısıdır. Örneğin Belon, Osmanlı'daki kadınların kına ile saçlarını boyadıklarını, üstelik de saç ne kadar siyah ise güzelliğinin de o kadar arttığının düşünüldüğünü belirtmekteydi. Türk kadınlarının ona göre saf bir güzelliği vardı. Bunu da kadınların gün ışığından uzak durarak sık sık hamamlara gitmelerine bağlamaktaydı (Belon, 2020: s. 184-187).

Çoğu kadın, ellerini ve tırnaklarını kına ile kırmızı renge boyayarak estetik bir görünüme kavuşmaya çalışıyordu. Farklı desenlerde boyanan bu renk kalıcı değildi ve zamanla solarak yok olmaktaydı (Werner, 2019: s. 28-29). Görünüşe göre kadınlar, kınayı süslenmenin bir aracı olarak kullanıyorlar, kınayla saçlarını kızıla boyuyorlardı. Grelot'un söylediğine göre bir de kirpik ve kaşlarını siyaha boyayarak, şekilleri bozulmasını diye "zamklayanlar" vardı (Grelot, 1998: s. 193). Türklerin dışında Rum kadınları da kaşlarını boyamak için karışımlar yaparak aynı işlemi uygularlardı (Belon, 2020: s. 188). Bassano ise her ne kadar beğenmeyerek eleştirse de bazı kadınların kaşlarını geniş bir çizgi halinde siyah bir kalemle boyadıklarını, hatta aynı şekilde kaşlarının ortasını boyayanların bile olduğunu söyler. Dahası o, kadınların dudaklarını kırmızı bir boya ile renklendirdiklerinden bahseder (Bassano, 2015: s. 24).

Bassano'nun söylediğine bakılırsa bu işlerde kullanılan maddenin ismi "archenda" idi ve bu madde ile saç, el, ayak ve tırnaklar boyanırdı. Hatta bazı kadınlar tarafından vücudun başka yerlerinin boyandığı da olurdu. Örneğin kimi kadınlar kasık tüylerini kestikleri yerden dört parmak yukarısını bu madde ile boyuyorlardı. Daha ziyade saçların boyanmasında kullanılırdı ki Canaye'nin de söylediği gibi Osmanlı kadınlarının güzellik anlayışında siyah saç rengi moda idi. Bir kadının siyah saç rengine sahip olması güzel olduğunun kanıtıydı. Bu nedenle sarışın olanlar ya da saç beyazlamış olanlar bu yöntemle saçlarını renklendirirlerdi (Bassano, 2015: s. 23).

Temiz oldukları kadar bakımlı da olan bazı Osmanlı kadınları için yüz güzelliği de günümüz kadınlarında

olduğu gibi çok önemliydi. Mesela II. Bayezid dönemi İstanbul İhtisap Kanunnâmesi'nden anlaşıldığına göre kadınlar, güzel görünmek adına yüzlerine “aklık ve kızılca” diye tabir edilen bir ürün sürüyorlardı. Ancak bu uygulama bazı açılardan hoş karşılanmamıştı. Zira köle satıcıları bu konuda uyarılmış, satacakları cariyelerin yüzlerine bu tarz maddeleri sürmeleri ve süslü göstermeleri yasaklanmıştı. Benzer bir kural erkek köleler için de geçerliydi. Mesela onların da tıraş edilmeleri yasaklanmıştı (Akgündüz, 1990: s. 294).

XVI. yüzyılın ikinci diliminde İstanbul'a gelen bazı seyyahlar, hem Türk hem de gayrimüslim kadınların kıyafet ve süsleri ile ilgili bilgiler veriyorlardı. Türk kadınları örtülü olarak dışarı çıksalar da giysilerini ipek altın ve gümüş işlemlerle süslüyorlardı (Tekin, 2014: s. 67). Bazı kadınlar saçlarını örerek şekil verirler, kurdele ile süslerler ve elbiselerinin üzerine salmayı severdi. Daha sonra örüklü saçlarını dantelli bir kuşakla örtterek üzerine aynı renkte bir başlık takarlardı (Bassano, 2015: s. 24). XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin payitahtına gelen yabancıların ifadeleri elbette genelin tamamını kapsamıyordu fakat yine de onların dikkatini çeken ortak hususlardan birisi Türklerin temizlik ve bakımlarına özen gösterdikleriydi.

Sonuç

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'ne yolu düşen yabancıların dikkatini çeken konulardan birisi Türklerin temizlik ve bakım kültürüydü. Türklerin tarihten gelen alışkanlıklarının yanı sıra İslâm inancının temizlenmeyi telkin eden yaklaşımı ve inançlarının gereği olarak en azından beş vakit namaz için abdest zorunluluğu, onlarda köklü bir temizlik ve bakım alışkanlığı oluşturmuştu. Yabancı gözlemcilerin pek çoğu da Türklerin ne kadar temiz olduğuna dikkat çekmişti ve bunu yaparken zaman zaman kendi kültürleriyle kıyaslama yoluna gitmişlerdi. Bazen de Türklerin temizlenme biçimlerine alışkın olmadıkları için kendi kültürleriyle kıyaslamalarda bulunup Türklerin temizlenme biçimini yadırgadılar.

Bu gözlemciler, Türk erkeklerinin genel temizlikleri dışında saç, sakal ve bıyıklarına uyguladıkları bakım şekline, berberlere ve özel temizliklerine dek şahit olduklarını ya da duyduklarını anlattılar. Dikkat çektikleri konulardan birisi de kamusal alanda temizliği sağlayan mekânlar oldu. Camilerin çevresinde kümelenen abdesthaneler, helalar ve hamamların yanında çok sayıda hizmet veren çeşmeler bunlar arasında yer aldı. Hamamları da detaylıca değerlendirdiler: Hamamların fizikî yapısı, tellaklar, buraya giden müşterilerin nasıl temizlendikleri en ince ayrıntılarına kadar anlatıldı. Bu anlatılar sonucunda hamamların temizlik konusundaki önemli rolleri dışındaeğence ve sosyalleşme unsuru olduğu da görüldü. Özellikle ev ile sınırlı bir hayat yaşayan ve dolayısıyla vakitlerinin çoğunu meskenlerinde geçiren kadınlar için hamamlar erkeklere nazaran çok daha işlevseldi. Onlar hamamlara çok sık gider, monotonluğu bir nebze de olsa kırarlar, temizlenir ama aynı zamanda bakımlarını yaparlardı. Saçlarını, tırnaklarını, kaşlarını boyarlar ve doyasıya eğlenirlerdi.

Konuyla ilgili bilgiler veren söz konusu yabancı gözlemcilerin esas itibarıyla temizlik ve bakım konusunda ortak konulara vurgu yaptıkları söylenebilir. Şüphesiz bütün bu görüş ve değerlendirmeleri bütünün hepsini kapsamaz. Bazı konularda kendilerine anlatılanlardan etkilendikleri, bazı gözlemlerini de abartarak kaleme aldıkları ihtimalleri göz ardı edilmemelidir. Ancak her koşulda pek çok tanığın ortak noktada buluşması da bir anlam ifade etmektedir. Dolayısıyla Türkler, dinî kaygıların da etkisiyle çok eski zamanlardan itibaren temizlik ve bakım konusuna ayrı bir önem vermiş bunu köklü bir kültür, gündelik hayatın olağan bir rutini haline getirmişlerdir.

Kaynakça

- Kur'ân-ı Kerîm Türkçe Meali.* (2011). (Haz. Yazır, E. M. H). (K. Yusufoglu, Sad.). Kilim Matbaacılık Bas.
- Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukuku tahlilleri, II. kitap, II. Bayezid devri kanunnâmeleri.* Hilal Matbaası.
- Aksulu, N. M. (1998). *Mohaç esiri Bartholomaeus Georgievic (1505-1566) ve Türklerle ilgili yazıları.* Kültür Bakanlığı.
- Aybet-Üçel, G. (2010). *Avrupalı seyyahların gözünden Osmanlı dünyası ve insanları (1530-1699).* İletişim Yayınları.
- Bassano, L. (2015). *Kanunî dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda gündelik hayat.* (S. Cangı, Çev.). Yeditepe Yayınevi.
- Boyar, E., Fleet, K. (2017). *Osmanlı İstanbul'unun toplumsal tarihi.* (S. Çağlayan, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Busbecq, O. G. (2005). *Türk mektupları Kanuni döneminde Avrupalı bir elçinin gözlemleri (1555-1560).* (D. Türkömer, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Breüning, H. J. (2020). *Breüning seyahatnamesi doğu ülkelerine yolculuk; İstanbul 1579.* (S. Noyan-Türkis, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Belon, P. (2020). *Pierre Belon seyahatnamesi İstanbul ve Anadolu gözlemleri (1546-1549), Antakya, Adana, Konya, Afyon, Kütahya, Bursa.* (H. Yalın, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Crailsheimli Adam Werner. (2019). *Padişahın huzurunda elçilik günlüğü, 1616-1618.* (T. Noyan, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Çağrııcı, M. (2011). Temizlik. *DİA* içinde (C. 40, s. 40, 427). TDV Yayınları.
- Derschwan, H. (1992). *İstanbul ve Anadolu'ya seyahat günlüğü.* (Y. Önen, Çev.). Kültür Bakanlığı.
- Du Loir Seyahatnamesi IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları.* (2021). (M. Daş, Çev.). Yeditepe Yayınevi.
- Ebû Zekerıyya Muhyiddin Yahya İbn-i Şeref En-Nevevî. (1986) *Riyazü's-salihîn tercemesi.* (2. Cilt). (S. Uçan, Ter.). İkra Yayıncılık.
- Emiroğlu, K. (2016). *Gündelik hayatımızın tarihi.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fresne-Canaye, P. (2017). *Fresne-Canaye seyahatnamesi 1573.* (T. Tunçdoğan, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Gerlach, S. (2007). *Türkiye günlüğü 1573-1576 I.* Beydilli, K. (Ed.). (T. Noyan, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Grelot, J. (1998). *İstanbul seyahatnamesi.* (M. Selen, Çev.). Pera Turizm ve Ticaret A.Ş.

- Işın, E. (2014). İstanbul'da *gündelik hayat*. Yapı Kredi Yayınları.
- Kanuni Devrinde İstanbul*. (1964). (F. Carım, Çev.). Yeni Savaş Matbaası.
- Lewis, B. (1975). İstanbul ve Osmanlı uygarlığı. (N. Önol, Çev.). Varlık Yayınevi.
- Nicolay, N. (2014). *Muhteşem Süleyman'ın imparatorluğunda*. M. C. Gomez ve G. S. Yerasimos (Ed.). Kitap Yayınevi.
- Ralamb C. (2017). *İstanbul'a bir yolculuk 1657-1658*. (A. Arel, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Reinhold Lubenau Seyehatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*. (2016). (S. Türkis Noyan, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Sultan Fatih'in sarayında bir esir Giovanni Maria Angiolello gözünden Türk tarihi*, (2022). (P. Gökpar, Çev.). Profil Kitap.
- Schweigge, S. (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*. (T. Noyan, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Şirin, V. (2002). *Ana hatlarıyla siyasî ve kültürel Osmanlı tarihi*. Marifet Yayınları.
- Tekin, R. (2014). İstanbul'da *gayrimüslimlerin gündelik yaşamı 1520-1670*. Birleşik Yayınevi.
- W. Wratislaw, B. (1996). *Baron W. Wratislaw'ın anıları "16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler"*. (M. S. Dilmen, Çev.). AD Yayıncılık.
- Yazır, E. M. H. (2011). *Kur'ân-ı Kerîm Türkçe Meali*. (K. Yusufoglu, Sad.). Kilim Matbaacılık Bas. Yay.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı, çalışmanın verilerinin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala gerekli dikkat ve özeni göstermiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

* Yazar tek başına makaleyi hazırlamıştır.

Çıkar Beyanı

* Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.